

NĚKTERÉ NEANGLOFONNÍ TRADICE A PŘÍSTUPY SOUČASNÉHO STUDIA MÉDIÍ

Jiří Kraus

Studie vznikla v rámci výzkumného záměru MSM0021620841 Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika.

During the second half of the twentieth century the studies of media communication became the province of a distinct academic discipline. Communication research, originally a field of many old and new disciplines (rhetoric, language studies, stylistics, semiotics, sociology, anthropology, theory of political discourse, journalism), was influenced by the growing prominence of communication as a theme of an ever-wider range of social problems and practices. Consequently, communication has been studied as a scientific and humanistic discipline, as an art, or as an practical professional field. Media studies represent an even vaster field that includes studies of media genres and contents, language of media, media channels, history of media, media institutions and professions, media education, the effects of mass communication, public agenda, the role of media as producers of culture and initiators of social change. In the society media perform a variety of different functions – information and information processing, social influence, socialization, education, entertainment etc. An important role of media in the present-day society is played due to the growing influence of new information technology (the so-called digital revolution).

The article is concentrated on some non-anglophone sources of contemporary media studies, originally written mostly in French, German and Russian. The autor pays attention to the works of French theoreticians of discourse (Michel Foucault), of political discourse (M. Pécheux etc.), of the sociology of language (P. Bourdieu), to German representatives of discourse analysis (Diskursforschung) and finally, to the group of Russian literary and speech theorists concentrated in the twentieth in the so-called Mikhail Bakhtins cercle (Voloshinov, Medvedev etc.). In his works about Rabelais and Dostoievski Bakhtin assumed that verbal utterances are inherently polyphonic, that is, they convey different opinions („voices“). According to Voloshinov and Medvedev every language sign in a discourse (real or potential dialogue) is marked by ideological influence.

Keywords: contemporary media studies, media communication, role of media, discourse

Vědecký zájem o systematické studium řečové komunikace, jehož novodobé počátky spadají do čtyřicátých let 20. století – se zřejmou inspirací požadavky na zabezpečené a spolehlivé fungující vojenské spojení v podmínkách druhé světové války – se od svých počátků vyznačoval interdisciplinární povahou svých metod i cílů. Ta se pak projevila v poválečném období při zakládání kateder z oblasti řečové komunikace na vzrůstajícím počtu západních univerzit. Spolu s tím začaly, nejdříve v anglofonních a frankofonních oblastech, vznikat i specializovaná pracoviště a četné časopisy a publikace věnované komunikační problematice z nejrůznějších hledisek, orientovaných teoreticky i prakticky. Komunikace se na těchto katedrách vyučovala jako teoretický obor společenskovědní i humanitní, jako praktická dovednost, jako technika argumentace a přesvědčování v nejrůznějších sférách lidské činnosti a v neposlední řadě i jako technologie účinného předávání zvukových i psaných informací. Některé z těchto kateder rovněž navazovaly na starší odborná studia žurnalistiky.

Již tehdy se interdisciplinarita oboru projevovala tím, že první odborníci na komunikaci si s sebou do své vědecké a pedagogické praxe přinášeli znalosti a metodologické vybavení z bližších i vzdálenějších oborů, ve kterých byli původně vyškoleni. Mezi nimi to byly a dosud jsou hlavně sociologie, sociální psychologie, antropologie, politologie, jazykověda a literární věda, rétorika (ve své modernizované podobě jako neorétorika), teorie interpretace, sémiotika, mar-

keting, studia žurnalistiky apod. Zvláštní postavení tu zaujala zejména filozofie, pro niž se díky tzv. komunikačnímu obratu ve vývoji mnoha speciálních disciplin zřetel ke zkoumání komunikace a komunikačního prostředí stává tématem opravdu klíčovým.

Spolu s obory sociálními a humanitními sehrály při studiu komunikace důležitou úlohu také kybernetika a matematická teorie informace. Klasickou prací tohoto směru se stala práce dvou pracovníků Bellových telefonických laboratoří Clauda Shannona a Warrena Weavera *Mathematical Theory of communication* z roku 1949, která se soustředila téměř výhradně na proces utváření informace a na příčiny jeho selhání v podmínkách jednosměrného sdělování. Stopy jejího vlivu, intenzivního hlavně od konce padesátých let, jsou dosud patrné při užívání pojmů a termínů *kód, kódování a dekódování, kanál, zpětná vazba, šum, vstup, výstup, komprese (komprimace) řečového signálu* apod. Později, se vzrůstáním důrazu na zkoumání sémantické a pragmatické stránky jazykového dorozumívání a na roli příjemce porozumění, spojitost mezi kybernetikou a obory zabývajícími se komunikací prostřednictvím přirozeného jazyka poněkud ustupuje do pozadí. Na její místo nastupují pokusy o automatickou analýzu diskurzu pomocí počítačové techniky, které ve vymezených textových korpusech zjišťují míru koherence textu, frekvence slov a témat, syntaktických konstrukcí apod. (Haroche – Henry – Pécheux, 1972).

Technologická představa přesného uchování textu a jeho významu při přechodu od autora k příjemci se postupně

stále víc komplikovala. Spolu s tím, jak se komunikace začala chápat jako sémanticky diferencovaný komplexní proces, který zahrnuje řadu aspektů souvisejících s produkcí sdělení, jeho distribucí a zpracováním, začala se pozornost badatelů soustřeďovat na rozdíly mezi komunikačními kontexty autora a příjemce a spolu s tím i na pragmatické aspekty interpretace (porozumění a výkladu) významu a smyslu (někdy se tu v Leibnizově tradici mluví o rozdílných *univerzech diskurzu* autora a čtenáře/posлуhače). Mediální teoretikové tyto rozdíly vymezují jako přechod od přenosového modelu komunikace k modelu konstitutivnímu (Jiráček – Köpplová, 2009:26-34). Termín konstitutivní tu vyjadřuje skutečnost, že význam a smysl textu není pouze součástí autorova sdělného záměru, kterou je třeba v ideálním případě co nejpresněji zrekonstruovat a uchovat, jako to předpokládá přenosový model, ale že se teprve konstituuje v komunikačním procesu pod vlivem celé řady podmínek souvisejících s místem, časem, kulturními a ideologickými podmínkami dorozumívání atd. Zde je také třeba hledat odpověď na otázky, které už v minulosti kladli filozofové jazyka. Spočívá smysl jazyka ve slovech, je jim inherentní, nebo je obsažen v hlavách účastníků komunikačního aktu, je tedy teprve projevem vzájemné interakce mluvčích v průběhu dialogu? Je smysl a význam textu v autorském záměru stejný jako v příjemcově porozumění? Panuje v procesech jazykového kódování a dekódování symetrie, nebo tu dochází k rozdílu? Současné poststrukturalisticky orientované přístupy k jazyku a ke komunikaci se vesměs přiklánějí k řešení druhému. Francouzský badatel Dominique Mainguenu tuto situaci nazývá **pragmatickou asymetrií** dorozumívání. Krajní řešení vychází od „filozofa dekonstrukce“ Jacquesa Derridy, který prosazuje právo čtenáře vyhledávat v textu skryté a marginální významy, často i proti předpokládanému autorskému záměru a většinové interpretaci. Výsledkem dekonstruktivního čtení je vznik a rozvoj takových oborů, jako jsou postkolonialismus, genderová studia, zkoumání sociálních, národnostních a etnických menšin apod.

Další vývoj komunikačních studií pak postupně směřoval k jejich oborové diferenciaci. Jejich obecné zaměření totiž stále méně vyhovovalo vzrůstajícímu rozsahu praktických problémů, které před komunikací, zejména ve veřejném prostoru, vyvstávaly. Naléhavé požadavky na jejich uspokojivé řešení vycházely zejména z oblasti veřejného diskurzu a masových médií, jejichž možnosti i nároky se díky novým technologiím začaly rychle proměňovat a rozšiřovat.

Interdisciplinární povaha komunikačních studií ovšem v praxi nepřinesla přece jen nepříliš sourodé badatelské komunitě pouze výhody. Do hry totiž zároveň také vstoupila odlišnost metodologických východisek dílčích oborů, nestejný důraz na úlohu teorie a empirie a celá řada dalších zvyklostí, vyplývajících z odlišné vysokoškolské a odborné přípravy jednotlivých badatelů. S tím souvisí i boj o administrativní uznání a z toho vyplývající zastoupení těchto oborů v grantových agenturách, v komisích jmenovacích a habilitačních řízení apod. Zatímco pro historicky orientované představitele humanitních věd je např. znalost němčiny a někdy i francouzsky psaných materiálů, nezřídka i staršího data, zásadní, prameny oborů soustředěných kolem sociálních a technicky orientovaných věd – a stejně tak i mezinárodní kontakty – se odehrávají téměř výhradně v angličtině (*alii fontes non leguntur*). Autor doslovu ke knize Hay-

dena Writea *Tropika diskurzu* (Karolinum 2010) Martin Procházkou tuto situaci charakterizuje celkem výstižným titulem *Mezioborovost jako inspirace a past*.

Další mezioborové rozdíly jsou patrné i v starostlivosti o jazykovou úroveň nebo spíše o grafickou názornost publikačních výstupů, zvláště jde-li o publikování v jazyce jiném než mateřském. To pochopitelně ovlivňuje i hodnocení pracovních výstupů a váhu scientometrických kritérií, které při stále stoupající finanční náročnosti vědecké práce může mnohdy mít dalekosáhlé důsledky. S tím vším souvisí i fakt, že mnozí významní představitelé širokého spektra komunikačních studií se stali citovanými a populárními autory teprve po svých přednáškových turné ve Spojených státech nebo až poté, co je někdo do angličtiny přeložil a vydal. Světovým fenoménem se tak např. stal Pražský lingvistický kroužek teprve zásluhou poválečného harvardského pobytu Romana Jakobsona (a s tím souvisejícím vydáním antologií zásadních prací představitelů kroužku), ke konci minulého století pak myšlenky Adornovy, Foucaultovy, Barthesovy, Derridovy. Zvláštní osud měly práce Michaila Bachtina a jeho spolupracovníků, ve své době v domácím ruském prostředí téměř zcela opomíjené a za hranicemi neznámé. Jejich objeviteli a propagátory se až po dlouhé době od aktivního působení členů Bachtinova kroužku v letech dvacátých stali nejdříve francouzští badatelé bulharského původu J. Kristeva a Cvetan Todorov, teprve později vznikly překlady prací kroužku také do angličtiny a do dalších jazyků. Srozumitelnost a přístupnost sdělovaných názorů není ovšem jenom otázkou čistě jazykovou. Francouzští a němečtí autoři, kteří nacházejí svůj způsob vyjadřování v tradicích spekulativní evropské filozofie, se často zdají čtenářům uvyklým na logicky průzračný anglosaský styl málo srozumitelní. Významný český antropolog dlouhodobě žijící ve Spojených státech Zdeněk Salzmán to v souvislosti s hodnocením Clauda Lévi-Strausse říká celkem výstižně: „... Francouzi mi vždycky připadali poněkud nesrozumitelní, esoteričtí a přesměru filozofičtí, zatímco Češi (a mimochodem rovněž Američané) jsou mnohem více praktičtí a empiričtí“ (Budil, 2010). Podobné výroky jsou pochopitelně příliš všeobecné, ale přece jen částečně postihují fakt, že bez ohledu na jazykové znalosti někteří autoři se nám zdají blízcí a jiní vzdálenější.

Při vydělování jednotlivých oborů v rámci komunikačních studií se uplatnila řada kritérií, která se dále pokusíme stručně shrnout. Naznačená kritéria zároveň naznačují propojení těchto oborů s tradičními směry vědeckého zájmu o zkoumání účinnosti mezilidské komunikace, jejichž počátky, zvláště v oblasti filozofie a humanitních disciplín (jako rétorika, sémiotika, hermeneutika) namnoze sahají do velice dávné minulosti.

První skupina kritérií zahrnuje zkoumání **funkcí** řečové komunikace. Ty se dají vymezit jako věcné sdělování, přesvědčování a ovlivňování příjemce (auditoria, publika), vyvolávání estetických zážitků, pobavení, řešení konfliktů, snaha o dosažení konsenzu, rozhodování, vzbuzování důvěry, navazování a udržování kontaktu s řečovým partnerem apod. Tyto funkce se nevztahují pouze k jazyku sdělení, ale i k tématu řeči a k prostředí, ve kterém se komunikace a proces jejímu porozumění odehrává, to je k celkovému komunikačnímu kontextu. Zásluhou objevených prací Michela

Foucaulta se důležitým předmětem zkoumání stává **diskurz**, jímž se nerozumí pouze text jako výsledný produkt komunikace, ale i jako soubor předpokladů sociální povahy, které podoby textů ovlivňují a které se v textech odrážejí (srov. např. zvláštní číslo časopisu *Langages* č. 117, *Les analyses du discours en France*, 1995; Keller, 2004; Kraus, 1998: 112n.).

Při zkoumání diskurzu se tedy zjišťují pravidla a zvyklosti, které v určitém čase a v určitém prostředí regulují vznik textů různých myšlenkových oblastí a žánrů (vědeckých, profesních, politických, náboženských, masově mediálních, právních). Foucault v této souvislosti nastoluje pojem **diskurzivní formace**, který označuje to, co se v určitém období jako idea formuluje nebo neformuluje, jaká východiska argumentace jsou obecně přijatelná nebo nepřijatelná, v jakém znalostním a zkušenostním režimu komunikace probíhá, jaký slovník a jaká metaforická vyjádření se tu uplatňují. Názornými objekty Foucaultova zkoumání dobových diskurzů se staly takové fenomény jako vězeňství, šilenství, sexualita apod. Termín diskurzivní formace francouzský marxistický filozof M. Pécheux (1990) později rozšiřuje o význam „vyjádření politických a ideologických postojů“. Způsob tohoto vyjádření totiž podle něho není jen záležitostí individuální volby, ale řídí se snahou společenských skupin nebo tříd vymezit spojenecké, antagonistické nebo hegemonické postoje vůči skupinám (třídám) jiným. Příklady diskurzivních formací jsou politická prohlášení, manifesty, kázání, veřejné polemiky, otevřené dopisy, pamflety apod. Sémantickým důsledkem užití slov v příslušné formaci jsou např. jemné významové diference při označování řečových aktů (odpůrce *řekl, prohlásil, tvrdil, přiznal, vyzdvihl, vyjádřil domněnku, naznačil, vyhrotil* apod.) nebo užití nejrůznějších prostředků modalizace výpovědi (*zřejmě, údajně, celkem, v podstatě, jak bych tak řekl, dalo by se říci, chcete-li*, užití uvozovek, odlišných typů písma, v mluveném jazyce zvláštní intonace, slovní nebo větný akcent atp.).

V uvedeném pojetí vystupuje komunikace jako diskurz, který plní řadu funkcí, z nichž jedna se považuje za dominantní. Např. v reklamě se uplatňuje funkce věcného informování (při popisu nabízeného výrobku nebo služby), funkce estetická (v nápaditosti textu, v jeho grafickém, obrazovém nebo zvukovém řešení), ale dominantním smyslem reklamy je příjemce přesvědčit a přimět ho k tomu, aby výrobek či službu zakoupil nebo objednal (srov. k tomu např. J.-M. Floch, 1990, Čmejrková, 2000, Pravdová 2002), dominuje tu tedy funkce persvazivní. Kritická analýza reklamní komunikace pak zkoumá její funkci manipulativní. Důraz na **ludičnost** (hravost) a poetičnost při využití jazykových prostředků v reklamě přivedl skupinu lutyšských badatelů ze skupiny *mi* (iniciály řeckého výrazu *metafora*) v oboru neo-rétoriky (Dubois et al., 1970) k zkoumání úlohy tropů, figur, zvukových nebo grafických hříček jak v reklamních, tak i v uměleckých textech.

S funkcí přesvědčovat se spojuje i oblast masové komunikace a **mediálního diskurzu**, která zahrnuje rozsáhlý repertoár problémů soustředěných kolem mediálních institucí a profesí, výzkumů publika a veřejného mínění, procesů ovlivňování a recepce, právní regulace médií, jazyka a argumentace (srov. např. Debray, 1991, Jiráček – Köpplová, 2009)). Zvláštním důrazem na studium jazyka mediální komunikace, zvláště ve veřejném prostředí, se vyznačují francouzské

práce vycházející z metody jazykového výkladu textů (*explication des textes*), které mají ve francouzském školství od počátečních stupňů bohatou historii s kořeny v praktické výuce rétoriky a stylistiky (srov. např. Mainguenu, 1998, Spillner, 1074:78, 118) a vytvářejí tak metodologicky propracovaný protiklad vůči subjektivním a intuitivním domněnkám v průběhu porozumění, hodnocení nebo reprodukování textu. Vtipnou ukázkou aplikace této metody jsou *Exercices stylistiques* (český překlad Patrika Ouředníka *Stylistická cvičení*) populárního francouzského spisovatele Raymonda Quenaua, založená na mnohonásobném stylistickém obměňování krátkého banálního textu podle toho, v jakém diskurzu funguje.

Na francouzskou teorii ideologicky podmíněného diskurzu v oblasti médií a politiky navazuje v Německu v osmdesátých letech skupina soustředěná kolem časopisu *Kultur Revolution, Zeitschrift für Diskurstheorie* vedená Jürgenem Linkem a Ursulou Linkovou-Heerovou. Podle těchto autorů a podle předního představitele oboru Siegfrieda Jägera je diskurz vyjádřením institucionalizovaného speciálního vědění prostřednictvím ustálených (ritualizovaných) výrazů a obrátů, způsobů jednání a prosazování moci. Ty jsou šířeny a kolektivně přijímány především díky masovým médiím. Diskurz tak nepředstavuje jednotlivou řečovou událost, ale vystupuje jako obecná norma, která se realizuje jak v jednotlivých aktech řeči, tak v neverbální komunikaci. Jinými slovy, diskurz je to, o čem se ve společnosti v daném čase píše a mluví, co se ukazuje jako aktuální téma a problém, co se v lidském vědomí nejvíce podílí na konstrukci sociální reality. Protože jednotlivé diskurzy jsou produkty sociální interakce, vzájemně se ovlivňují nebo vylučují (diskurzy pravicového a levicového extrémismu, rasistických a protirasistických vystoupení, diskurzy zelených a stoupců atomu aj.).

Při zkoumání přesvědčovací funkce jazyka lze ve francouzské oblasti najít i počátky soustavného studia **politického diskurzu**. Cílem tohoto studia se stalo hledání odpovědi na otázku, nakolik jsou politika a ideologie inherentní součástí jazykového systému, zejména jeho slovní zásoby, a nakolik se objevují teprve v konkrétním užití jazykových prostředků v komunikaci. Marxův zeť Paul Lafargue ve své práci *La langue française avant et après la révolution* z roku 1894 již samým titulem své knihy naznačuje politický, a tím i třídně podmíněný charakter jazyka, jehož významy jsou přímo závislé na společenských proměnách. Jak Lafargue uvádí, „klasická francouzština odešla spolu s feudální monarchií, jazyk období romantismu, zrozený na tribuně parlamentních demokracií, přetrvává tak dlouho, dokud si parlament podrží svou moc“. Toto téma si udrželo zájem mnoha badatelů ve francouzské jazykovědě a sociologii jazyka i později. K pracím, které vycházely z materiálově pečlivě zpracované analýzy, se řadí zejména výzkum jazyka médií z období Pařížské komuny v abecedně i tematicky uspořádaném slovníku Jeana Duboise *Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*. Znalost Lafarguovy knihy a poté její překlad do ruštiny z r. 1932 ovlivnily četné práce sovětských lingvistů v letech dvacátých a třicátých, které se soustřeďovaly na vědecké zkoumání rétoriky mluvených projevů sovětských vůdců (především Leninových) a zejména pak na proměny ruské slovní zásoby po roce 1917. Leni-

novou rétorikou a stylem jeho publicistických vystoupení se na počátku dvacátých let systematicky zabývala skupina teoretiků básnického a rétorického jazyka OPOJAZ (Šklovskij, Tyňanov, Tomaševskij, Ejchenbaum aj.). Její zájem se především soustředil na otázky formy (jaké jazykové prostředky a stylové postupy (*prijomy*) vyvolávají efekt (*ustanovku*) básnické nebo rétorické působivosti a jaká je jejich dominantní funkce?, jak soudobý diskurz tradiční funkci těchto prostředků přetváří, jak ji aktualizuje?, jak koncentrují čtenářovu nebo posluchačovu pozornost?). Své výsledky tito autoři publikovali ve sborníku *Levé fronty* (Lef) již v roce 1924, po oficiální kritice formální metody však byla skupina lefovců rozpuštěna, zanikla, a tím také v Sovětském svazu nadlouho oficiálně skončil vědecký zájem o zkoumání politického diskurzu.

Absolutizaci představ o třídním charakteru jazyka a o jeho přeměnách v závislosti na revolučních společenských zvraťtech (podle Marra milníků nových stadií jazykového vývoje) představovala doktrína tzv. „nového učení o jazyce“ N. J. Marra, která v sovětské jazykovědě třicátých a čtyřicátých let zaujala monopolní postavení. To převládlo až do Stalinova vystoupení v moskevské Pravdě v r. 1950, v němž byly Marrovy názory (a také podle Stalinových slov „kult Marrovy osobnosti“) odsouzeny jako nevědecké, nemarxistické a sovětskému politickému zřízení cizí. (Teprve po letech vyšly vzpomínky na okolnosti vzniku tohoto převratného článku z pera někdejšího Stalinova konzultanta gruzínského jazykovědce A. S. Čikobavy nazvané *Kak eto bylo?*, Tbilisi 1985.) Stalinova rozsáhlá novinová stať (krátce nato přetištěná v podobě zásadní ideologicky závazné brožury), jejímž cílem bylo v poválečných podmínkách demonstrovat nerozbornou jednotu národa, a tudíž i jednotu jazyka, vedla ve všech zemích východního bloku k tomu, že tam studium sociálních dialektů i funkčně podmíněných jazykových variant (diskurzů) prakticky vymizelo.

Analýza politického diskurzu se v poslední třetině 20. století začala představovat jako aktuální obor s rozsáhlou bibliografií publikací zejména ve Francii. Předmětem studia se stal jazyk a řečnický styl de Gaullův, diskurz o problematice války v Alžíru, zpravodajství médií vztahující se k Číně a k maoismu, komunistický a levicový diskurz (např. v polemice s pokoncilovou katolickou církví v sedmdesátých letech 20. stol.) apod. (Courtine, 1981). M. Pécheux v rámci teorie diskurzu rozpracovává termín **ideologická formace**, jímž rozumí komplex postojů a reprezentací, jejichž povaha není ani individuální, ani univerzální, ale které určitým způsobem vyplývají z postavení člověka v rámci třídy nebo společenské skupiny. Ideologická formace se tak chápe jako produkt společenských vztahů, ve kterých se při formování diskurzu uplatňuje úsilí o spojenectví, hegemonii nebo antagonismus.

Významnou složkou persvazivního mediálního a politického diskurzu je způsob, jímž se jednotlivá tvrzení zdůvodňují a vyzdvihují koherenci jednotlivých částí textu – **argumentace**. Ta se vesměs uplatňuje při řešení a předkládání takových názorů, které vystupují proti sobě, které vyvracejí obvyklé, převládající mínění, to znamená v žánrech spojených s kritikou, polemikou, konfrontací, s jiným pohledem, s odlišným řešením. Na rozdíl od metod dokazování, které těsně souvisejí s formální logikou, je politická a mediální

argumentace založena na **kontingenci** (situační vázanosti) a více zakotvena v běžném jazyce. Má tedy často převážně implicitní, skrytý charakter (srov. Kraus, 1998:149n., 2009, 2010:36n.). Se vzrůstajícím zájmem o problematiku veřejného diskurzu vzniklo několik směrů teoreticky i prakticky orientované analýzy argumentace, částečně rozlišených podle jazykových oblastí. Ve Francii je to škola „argumentace v přirozeném jazyce“ (*argumentation dans la langue*) prezentovaná pracemi J.-C. Anscombra a O. Ducrota a jejich spolupracovníků (1983), v německy mluvících zemích směr zabývající se argumentací v běžné komunikaci, tzv. *Alltagslogik* (Kienpointner, 1983, 1992), v Anglii kritika aristotelského sylogismu S. E. Toulmina (1958), v Belgii a vůbec v celé frankofonní oblasti široce pojaté dílo Chaima Perelman a L. Olbrechtsově-Tytecové *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation* (1958) a názavně *L'empire de rhétorique* (1977) jehož přepracovaný anglický překlad *The Realm of Rhetoric* (1982) se stal jednou z nejcitovanějších prací oboru.

Od poslední třetiny dvacátého století se k teorii jazykové komunikace začíná přiřazovat i **literární věda** (v anglosaské terminologii *literary criticism*), vycházející z tradic poetiky, rétoriky, teorie literárních žánrů (genologie), zkoumání básnického jazyka apod. Tento vývojový proces charakterizuje německý literární vědec Siegfried J. Schmidt jako postupné vznikání nového oboru, empirické literární vědy, která uměleckou literaturu nechápe jenom jako jazykový produkt (text) s estetickou funkcí, ale „jako sociální systém, v němž jsou jevy v širším smyslu považované za literární produkovány, distribuovány, recipovány a zpracovávány“ (Schmidt, 2008:9). Tím, že se podle Schmidta literární texty stávají součástí mediální nabídky (neustále obohacované tím, jak se na scéně objevují nová média), otvírá se zároveň cesta k přeměně tradiční literární vědy na komplexní obor „mediální kulturní vědy“. Díky tomu se zároveň otvírají možnosti vzájemného ovlivňování a splývání literární vědy a mediálních studií – metodami zkoumání, zpracovávány tématy, využíváním netradičních nosičů informace, užitím postupů jazykové a textové analýzy apod. Předmětem mezioborového zkoumání se tak stává poezie na internetu, na stránkách masového tisku i na stěnách vagonů metra, literární kritika na internetu, elektronické i zvukové knihy, narativizace a proces zezábavňování mediálního zpravodajství (atraktivně podaná zpravodajská událost jako příběh navozující u čtenáře nebo posluchače četné aluze a konotace), počítačové hry jako konstrukce virtuální reality, proměny úloh „tradiční“ tištěné knihy aj. Zatímco prolínání žánrů a stylových postupů v žurnalistice a v umělecké literatuře v Čapkově *Válce s mloky* a v Dos Passosově románu *U. S. A.* (1938, česky 1962) přijímala soudobá kritika jako překvapivý experiment, čtyřiašedesát mysteriózních rad pro začínající žurnalisty v románu tureckého nositele Nobelovy ceny Ibrahima Pamuka *Kara Kitap*, 1990, angl. *The Black Book*, 2006:87-91, už současný čtenář považuje za naprosto organickou součást tvůrčova uměleckého záměru.

Po kritériu třídění jednotlivých oborů jazykové komunikace podle funkcí se uplatňuje stále více se prosazující skupina kritérií založená na klasifikaci podle **medií, znakových systémů a komunikačních cest** (v starší technické terminologii **kanálů**). Vzhledem k aktuálnosti a vysoké frekvenci

i v běžném jazyce výraz „médiá“ poněkud ztrácí svou jednoznačnost. Zejména je tomu tak proto, že se jím rozumějí nejenom média jako celek, ale i jednotlivé komponenty a funkce médií. Těmi jsou znakové soustavy jako přirozený jazyk i systémy z něho vycházející, mediální technologie znásobující komunikační možnosti autora i příjemce sdělení, mediální instituce (nakladatelství, redakce, rozhlas, televize) a konečně produkty médií – knihy, časopisy, rozhlasové a televizní pořady apod.). Ve Francii se za předchůdce této linie zkoumání považuje tradičně rozpracovávaný obor nazývaný **sociologie literatury**, zahrnující širokou problematiku podmínek výroby a distribuce literární tvorby a její čtenářské recepce (Escarpit, 1979).

Jedním z důsledků studia médií je tzv. mediální determinismus inspirovaný pracemi torontské školy, zejména jejího nejznámějšího představitele Marshalla McLuhana. Běžně rozšířené pojmy této školy jako *Gutenbergova galaxie*, *globální vesnice* nebo slogan „*médium je poselství*“ vyjadřují myšlenku, že každý vznik nového média zásadním způsobem ovlivňuje celou oblast kultury i společenského vědomí. Ve Francii vedla zvýšená pozornost k médiím ke konstituování nového oboru – **médiologie**, který představuje nový směr ve zkoumání veřejného diskurzu. Médiologií se nerozumí jen teorie masových médií, ale také charakteristika zásadních proměn v šíření literárních a masově mediálních textů, a školní výchova zaměřená na porozumění mediální komunikaci a na kritický postoj vůči ní (Vacková, 2007/8). Mluvené a psané texty, dříve hlavní předmět zájmu literárních vědců a mediálních teoretiků, transformují svou podobu a účinek podle toho, jakým médiem jsou tlumočeny. Zároveň také volba média (komunikačního dispozitivu, *dispositif communicationnel*) mění dříve ustálené žánrové normy. Projev politika na veřejném prostranství zaplněném reagujícími lidmi je tedy něčím zcela odlišným než jeho rozhlasový projev, který v jisté míře poskytuje prostor intimnosti, vytváření osobního kontaktu a současně zvyšuje nároky na své zvukové (intonační) ztvárnění, dále než projev v televizi, do něhož politik vstupuje i mimikou, gestikou a dalšími vizuálními stránkami své osobnosti a konečně než projev psaný (na stránkách novin (s případnými redakčními zásahy a úpravami), v blogu, v stenografickém přepisu, v předvolebním letáku, v antologii nebo v pozdějším vydání „sebraných projevů“ apod.).

Tradice francouzské školní metody výkladu textu, která zahrnuje aspekty stylistické, sémantické a pragmatické, vede zároveň médiologické badatele k empirickému studiu vztahů mezi textem a komunikačním prostředím. Předmětem studia se tak stává zejména **textová polyfonie**, to je zastoupení jiných mluvčích v autorově textu prostřednictvím citací, narážek (aluzí), výrazů a tvrzení v uvozovkách nebo pomocí odlišného typu písma, v mluveném textu pak odlišné intonace, nezřídka s ironickým nebo parodujícím odstínem, reformulací (reprodukce upravených tvrzení jiného mluvčího, nejčastěji protivníka v polemice nebo zásahy moderátora při veřejné diskusi), **modalizace** (vyjádření postoje k obsahu tvrzení – *podle mého názoru* je to přesně naopak, podala *celkem* slušný výkon, není to *tak naprosto* pravda), **deixe** (zasazení řeči do časových a prostorových dimenzí, často se zřetelně hodnotícím významem: *my – oni, u nás – u nich, tamější – místní, domácí – cizí, včerejší – zítřejší*), **narativní-**

zace – uvádění zpravodajských nebo jinak věcně orientovaných událostí jako přitažlivých příběhů vyznačujících se pronikáním intimních sfér do veřejného prostoru apod.

Významným představitelem francouzské školy zkoumání diskurzu se v poslední třetině 20. století stal marxistický sociolog Pierre Bourdieu. V souvislosti s analýzami jazyka a jeho funkcí souvisejících s problematikou společenské ideologie Bourdieu vypracoval koncepci studia způsobů prosazování moci a autority ve společnosti. Ve svých pracích vychází z rozlišení čtyř druhů kapitálu jako nástrojů tohoto prosazování. Kapitál **ekonomický** zahrnuje zdroje materiální produkce (továrny, půda, pracovní síla) a materiální hodnoty, které s těmito zdroji souvisejí (příjmy, důchody, zděděný majetek). Kapitál **kulturní** je souborem intelektuálních schopností jednotlivce, který se projevuje ve třech formách jako kapitál znalostí a intelektuálních schopností osvojených školou a rodinnou výchovou (do této kategorie patří i osvojená „gramotnost“ umožňující zacházení s jednotlivými typy médií), kapitál materializovaný (knihy, obrazy, sbírky) a kapitál institucionalizovaný (diplomy, tituly, hodnosti). **Sociální** kapitál představuje kontakty, které člověku pomáhají k společenskému vzestupu, konečně kapitál **symbolický** pak reprezentuje znalost společenských rituálů (etiket, protokolů, komunikačních dovedností apod.). Rozdíly v přístupu k těmto druhům kapitálu a k jejich vlastnictví Bourdieu považuje za klíčové pro pochopení zdrojů společenských nerovností a konfliktů.

Svým pojetím jazyka vyvolal Bourdieu polemiku namířenou proti základní strukturalistické myšlence, jejíž historický počátek lze najít v tvrzení Augusta Comta, že jazyk je univerzálně existujícím vyjádřením kolektivního vědomí, jehož jednotlivé otisky jsou rovnoměrně rozloženy v každém mozku členů jazykového společenství. Oproti tomuto předpokladu, o němž se opírá de Saussurův pojem jazyka (*langue*) jako abstrakce z plurality reálných jazykových projevů (*parole*), znalost jazyka (vlastnictví symbolického kapitálu) není podle Bourdieua v jazykovém společenství nikdy rozložena rovnoměrně. Bourdieu tak místo o jednotném jazyce mluví o jeho stylových diferencích. Každá společenská třída, vymezená vlastněním nebo nevlastněním některého z uvedených druhů kapitálu, se vyznačuje užíváním jistého „stylu“. Tyto styly pak stojí v opozici vůči tomu, co Bourdieu nazývá oficiálním (tj. kodifikovaným, spisovným) jazykem (*la langue légitime*). Odtud také vyplývá pozornost, již Bourdieu věnuje školství a školní výchově v mateřském jazyce. Oficiální (spisovný) jazyk je podle něho nástrojem panství, který děti vzdaluje jazyku (běžně mluvenému jazyku, dialektu) vlastnímu jejich přirozenému prostředí. Ovládnutí oficiálního jazyka dětem otvírá dveře k elitnímu vzdělání a elitní kultuře, ale zároveň také ke kulturnímu odcizení. Přístup k univerzitnímu vzdělání se pak uzavírá dětem pocházejícím z rodin, které symbolickým a kulturním kapitálem nedisponují. Tento názor (v různých variantách sdílený i jinými odpůrci kodifikované podoby jazyka jako „násilí“ na běžném způsobu komunikace) ovšem vychází z puristické představy „jediného kódu“, který člověk ve všech případech užívá, a přivádí tak své zastánce do slepé uličky. Ve skutečnosti zvládnutí účinné komunikace není ničím jiným než přirozenou lidskou schopností vyjadřovat se přiměřeně odlišným funkcím a prostředím ko-

munikace. Marxista Bourdieu je ovšem přesvědčen, že v třídně diferencované společnosti škola rodinou vypěstovaná a v rodině zažitá rozdíly ve vlastnění jednotlivých druhů kapitálu spíše petrifikuje, než odstraňuje.

Společenskou komunikaci Bourdieu vysvětluje pomocí metafory trhu. Vyjadřovat se prostřednictvím jazyka je podle něho vstupem do aktu směny. Každý mluvčí do tohoto aktu vstupuje vybaven určitým množstvím symbolického kapitálu a tím současně manifestuje své postavení v hierarchii společenských vztahů. To, co ve smyslu Bourdieuova pojetí komunikace v tržní směně obíhá, není jazyk, ale jsou to stylisticky zatížené diskurzy. Díky směnné hodnotě (franc. *valeur d'échange*) se v průběhu komunikace (dialogu) může jazykový znak stát znakem s funkcí ideologickou (ideologémem) díky kontextu, ve kterém vystupuje, a díky funkci, kterou v něm zastává.

Zásluhou badatelů soustředěných kolem univerzity v Lausanne se v současné době věnuje pozornost významnému okruhu sovětských prací z let dvacátých a třicátých, které zkoumají vliv ideologie na jazyk, jejichž znalost zvláště u západních autorů nebyla příliš rozšířena (Sériot – Friedrich, 2008, Velmezova, 2007, rec. Kraus, 2010). Tyto práce vznikaly v rámci aktivit a diskusí v tzv. Bachtinově kroužku, jehož činnost byla v důsledku nepříznivých politických podmínek s nástupem Marrova nového učení o jazyce prakticky úplně potlačena. Ze zapomenutí vyšly teprve v poslední třetině minulého století. Platí to zejména o práci Valentina Nikolajeviče Vološinova *Marxismus a filozofie jazyka* z roku 1929. O potížích při šíření poznatků této knihy svědčí fakt, že i slovenské vydání z r. 1986 uvádí jako autora M. Bachtina, s jehož pracemi o dialogu se ke konci šedesátých let začínají se značným zpožděním seznamovat západní literární vědci a badatelé v oboru komunikace (J. Kristeva, C. Todorov). Teprve podrobnější zkoumání prokázala, že původní text knihy *Marxismus a filozofie jazyka* byl Vološinovou doktorskou disertací předloženou na Leningradské univerzitě v r. 1926. S překladem knihy do francouzštiny měl možnost se seznámit i Pierre Bourdieu jako redaktor nakladatelství *Éditions de Minuit*, ve kterém překlad vyšel. Přímý vliv Vološinových myšlenek na Bourdieua (stejně jako na další autory, zejména na Stuarda Halla a Teuna van Dijka) je zřejmý.

Pojetí ideologie v Bachtinově kroužku, na němž se spolu s Bachtinem podíleli zejména V. N. Vološinov a P. N. Medveděv, vychází spíše z klasických francouzských prací Desuttu de Tracy a jeho současníků na rozhraní 18. a 19. století než z pozdější marxistické představy ideologie jako převráceného vidění skutečnosti (falešného vědomí). Ideologií Vološinov rozumí žitou lidskou zkušenost vyjádřenou znaky. Jinými slovy, ideologie je více nebo méně systematická interpretace skutečnosti, s připomenutím prací Diltheyových je to vize světa (*Weltanschauung*), komplex dobou podmíněných idejí a hodnot vytvářejících danou kulturu.

Ideologický znak (ideologém) má vždy hodnotící potenciál (je nositelem sociálního hodnocení), zahrnuje tedy rozličné postoje, zkušenosti a prožitky (*ja-pereživanije, my-pereživanije, oni-pereživanije*). Každý význam znaku je výsledkem společenské podmíněnosti lidských vjemů, není tedy jen záležitostí abstraktního znakového systému, ale představuje zároveň i určitou antropologickou konstantu.

Atributy znaku „ideologický“, „sociální“ a „antropologický“ tak Vološinov spolu s ostatními členy Bachtinova kroužku považují za synonyma. S tím souvisí i jejich koncept řečového aktu jako stálé interakce, to je **dialogu**, ať už reálného, nebo vedeného s potenciálními partnery nebo s jinými v lidské paměti uloženými nebo zaznamenanými texty. Význam znaku je proto určen konkrétními podmínkami a okolnostmi řečové komunikace, má tudíž povahu důsledně interaktivní.

Inspirace pracemi Michaila Bachtina a jeho spolupracovníků, i když jejich znalost je často jen zprostředkovaná nebo přímými citacemi nedokumentovaná, se stala jedním ze zásadních zdrojů současného myšlení o jazyce, o jazykové interakci a o literatuře. To se projevuje i v oblasti **genologie** (teorie řečových žánrů), ve které se sblíží zkoumání umělecké i mimoumělecké literatury. Žánry jsou podle Bachtina projevy společenské ideologie a představují základní vzorce komunikačního chování. Na jejich utváření se podílí volba a uspořádání jazykových prostředků, stylové postupy, tematické struktury a komunikační funkce na straně jedné a druhy sociálních struktur na straně druhé. Osvojení řečových žánrů, to je míra komunikační kompetence, není mezi sociálními aktéry rozděleno rovnoměrně. Je totiž důsledkem mnoha činitelů počínaje výchovou v rodině a ve škole, vzděláním, zkušenostmi, společenskou praxí. Vzájemně se ovšem odlišují také samy žánrové vzorce, především mírou závaznosti, silou tradice, komunikačním prostředím, způsobem grafické nebo zvukové (prozodické) realizace a časovým zařazením, tedy kulturou, do níž sociální aktér patří nebo do které se teprve zařazuje.

Bachtinovy myšlenky o dialogičnosti jako nezbytného příznaku každého jazykového projevu našly ohlas i v současných německých pracích o typologii komunikace (Kallmeyer, 1986, Günthner – Knoblauch in: Hitzler – Honer, 1997) v rámci nově se utvářejících oborů – etnografie komunikace a lingvistické antropologie. Žánry (orientační rámce promluvy) se v nich definují jako kulturně a situačně zakotvené struktury řečových vzorců (rituálů), které představují nezbytný předpoklad účinné řečové produkce a zároveň také klíč k interpretaci produktů řeči. Tato definice platí jak pro žánry běžné mluvy (navazování kontaktu, uvítání, rozloučení, omluva, hádka, anekdota ...), tak pro žánry masově mediálních vystoupení, která se vyznačují vysokou mírou ustálenosti.

V současné době charakterizované intenzivní překladatelskou činností se rozsah pojmu „neanglofonní“, jak jsme se ho v této studii pokusili ilustrovat několika příklady prací francouzských, německých a ruských autorů zabývajících se problematikou komunikace, poněkud ztrácí ostré kontury. Přesto však pro některé badatele a možná především pro studenty oboru může náš příspěvek připomenout (a snad i objevit) leccos opomíjeného nebo neznámého. A zároveň ukázat, že leckteré myšlenky, zdánlivě nové, převratné a originální, mohou mít překvapivě starou historii – jenom ukrytou v pramenech, které nebyvají vždy po ruce nebo které nejsou napsány v jazyce snadno dostupném. Nebo třeba také v dílech, jejichž autoři nepatří k těm takřka povinně citovaným.

Literatura

BONNEWITZ. P. (1998): *La sociologie de P. Bourdieu*. Paris: PUF

- BOURDIEU, P. (1972): *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève: Droz
- BOURDIEU, P. (1987): *Choses dites*. Paris: Éditions de Minuit.
- COURTINE, J.-J. (1980): *Quelques problèmes théoriques et méthodologiques en analyse du discours*. Thèse du doctorat de 3e cycle de linguistique. Paris X-Nanterre.
- ČMEJRKOVÁ, S. (2000): *Čeština v reklamě*. Praha: Leda.
- DEBRAY, R. (1991) *Cours de médiologie générale*. Paris: Gallimard
- DUBOIS, J. (1962): *Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*. Paris: Larousse.
- DUBOIS, J. – EDELYNE, E. – KLINKENBERG, J.-M. – MINGUET, P. – PIRE, F. – TRINON, H. (1970): *Rhétorique générale*. Paris: Larousse.
- ESCARPIT, R. (1970): *Le littéraire et le social. Éléments pour la sociologie de la littérature*. Paris: Flammarion.
- FLOCH, J.-M. (1990): *Sémiotique, marketing et communication*. Paris: PUF.
- HAROCHE, C. – HENRY, P. – PÉCHEUX, M. (1971): *La sémantique et la coupure saussurienne: langue, langage, discours*. *Langages* 24. Paris: Didier/Larousse p. 98-106.
- HITZLER, R. – HONER, A., Ed. (1997): *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik*. Opladen: Leske – Budrich.
- JIRÁK, J. – KÖPPLOVÁ, B. (2009): *Masová média*. Praha: Portál.
- KALLMEYER, W., Ed. (1985): *Kommunikationstypologie*. Düsseldorf: Schwann.
- KELLER, R. (2004): *Diskursforschung. Eine Einführung für Sozialwissenschaftlerinnen*. Wiesbaden: VS Verlag.
- KRAUS, J. (2008): *Jazyk v proměnách komunikačních médií*. Praha: Karolinum
- KRAUS, J. (2010): P. Sériot – J. Friedrich, *Langage et pensée: Union Soviétique années 1920–30*, E. Velmezova: *Les lois du sens: la sémantique marriste*. *Slovo a slovesnost* 71, s. 134-141.
- KRAUS, J. (2010): *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Karolinum.
- MAINGUENAU, D. (2000): *Analyse des textes de communication*. Paris: Nathan.
- PÉCHEUX, M. (1969): *L'analyse automatique du discours*. Paris: Dunod.
- PRAVDOVÁ, M. (2002): *K povaze reklamního diskurzu*. *Naše řeč* 85, s. 177-189.
- SCHMIDT, S. J. (2008): *Přesahování literatury. Od literární vědy k mediální kulturní vědě*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- SPILLNER, B (1974): *Linguistik und Literaturwissenschaft. Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik*. Stuttgart etc.: Kohlhammer.
- VACKOVÁ, A. (2007/8): *Učitelé, nebojte se mediální výchovy! Český jazyk a literatura* 58, s. 50-52.